

UOT 82-09

Y.B.Dadaşlı

ADPU-nun Cəlilabad filialı

yadulla@mail.ru

SOVET DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA 1920-1930-CU İLLƏR MƏRHƏLƏSİNİN DÖVRLƏŞDİRİLMƏSİNİN İDEOLOJİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

<https://doi.org/10.30546/170899876.72.03.2024.07>

Açar sözlər: *ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyatın dövrləşdirilməsi, dövrləşdirmə konsepsiyaları, metodoloji əsaslar, ideoloji qüsurlar*

Sovet dövrü Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrinin aktual problemlərindən biri də ədəbiyyat tariximizin dövrləşdirilməsi ilə bağlıdır. Sovet dövründə fəaliyyət göstərən Azərbaycan alimləri ədəbiyyat tariximizlə bağlı müxtəlif dövrləşdirmə konsepsiyaları irəli sürmüşlər. Məqalədə F.Köçərli, B.Çovanzadə, Ə.Abid və başqa alimlərin Azərbaycan ədəbiyyatını dövrləşdirmə nəzəriyyələrinin əsas xüsusiyyətləri göstərilir. Məqalədən anlaşılır ki, bəzi tədqiqatçılar Azərbaycan ədəbiyyatını dövrləşdirərkən sovet siyasi rejiminin tələblərini əsas götürmüş, buna görə də ideoloji qüsurlara yol vermişlər. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövrü ədəbiyyatının ayrıca mərhələ kimi götürülməməsi siyasi sistemin ədəbiyyat üzərinə qoyduğu qadağa ilə əlaqələndirilir. Ədəbiyyat tariximizin elmi əsaslarla yazılmasında yeni dövrləşdirmə konsepsiyasının yaradılmasının vacibliyi əsaslandırılır.

Я.Б.Дадашли

ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПЕРИОДИЗАЦИИ ЭТАПА 1920-1930-х ГОДОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА

Ключевые слова: *история литературы, периодизация литературы, концепции периодизации, методологические основы, идеологические изъяны*

Одна из актуальных проблем азербайджанской литературно-теоретической мысли советского периода связана с периодизацией нашей литературной истории. Азербайджанские учёные, работавшие в советский период, выдвигали различные концепции периодизации относительно нашей литературной истории. Из статьи видно, что некоторые исследователи при периодизации азербайджанской литературы взяли за основу требования советского политического режима, поэтому допустили идеологические ошибки. Непринятие литературы периода Азербайджанской Демократической Республики как отдельный этап связано с запретом,

наложенным политической системой на литературу. Обоснована важность создания новой концепции периодизации в написании истории нашей литературы на научной основе.

Y.B.Dadaşlı

IDEOLOGICAL AND METHODOLOGICAL BASES OF PERIODIZATION OF THE 1920-1930S STAGE IN AZERBAIJANI LITERARY STUDIES OF THE SOVIET PERIOD

Keywords: *literary history, periodization of literature, concepts of periodization, methodological bases, ideological flaws*

One of the pressing issues of Azerbaijani literary and theoretical thought of the Soviet period is related to the periodization of our literary history. Azerbaijani scholars who worked in the Soviet period put forward various concepts of periodization regarding our literary history. It is evident from the article that some researchers took the requirements of the Soviet political regime as a basis for the periodization of Azerbaijani literature, and therefore made ideological mistakes. The failure to accept the literature of the period of the Azerbaijan Democratic Republic as a separate stage is related to the ban imposed on literature by the political system. The importance of creating a new concept of periodization in writing the history of our literature on a scientific basis is substantiated.

Bütün türk-müsəlman Şərqində ilk müstəqil dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1920-ci ilin aprel ayının 28-də Sovet Rusiyasının XI Qırmızı Ordusu tərəfindən çökdürülməsi sosial-siyasi həyatda olduğu kimi, ədəbi-mədəni mühitdə də əsaslı dəyişikliklərin yaranması ilə sonuçlandı. Sovetlər Birliyi dönməində Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı klassikləri haqqında yazılan elmi-tədqiqat əsərlərində və ədəbiyyat tarixlərində araşdırılan problemə və dövrləşdirilmə konsepsiyasına milli maraqlar baxımından deyil, ideoloji yönümdə yanaşılması siyasi rejimin ədəbiyyat siyasətindən irəli gəlirdi. Sovet siyasi rejimi Sovetlər birliyinə daxil olan ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da ədəbiyyatdan öz ideoloji tələblərinə uyğun istifadə etməyə çalışırdı. Buna baxmayaraq, iyirminci əsrin əvvəllərində Azərbaycanın realist və romantik ədibləri, o cümlədən molla-nəsrəddinçilər və füyuzatçılar istibdada, mənəvi əsarətə qarşı amansız mübarizə aparır, Vətənimizin azadlığı, ana dilimizin təmizliyi, xalqımızın milli şüurunun oyanması, azərbaycançılıq və türkcülük ideologiyasının aşılması uğrunda çarpışırdı. Göstərilən problemlər XX yüzillik Azərbaycan ədəbi-nəzəri və estetik fikrinin qaynaqlarını yaradan Fəridun bəy Köçərli, Abdulla Sur, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Əmin Abid, Əli Nazim, Bəkir Çobanzadə, Hənəfi Zeynallı kimi ədəbiyyatşünas alimləri də düşündürür, onların estetik amalına çevrilirdi. Onları düşündürən və narahat edən başlıca problemlərdən

biri də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyi elminin yaradılması ilə bağlı idi. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və estetik fikir tarixində çox böyük xidmətləri olan görkəmli pedaqoq, tənqidçi və ədəbiyyat tarixçisi kimi məşhurlaşan Firidun bəy Köçərli “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” adlı kitabını 1903-cü ildə Tiflisdə rus dilində nəşr etdirmiş, bununla da milli ədəbiyyat tarixçiliyinin əsasını qoymuşdur. Akademik Bəkir Nəbiyev (1930-2012) “Firidun bəy Köçərli” (1984) monoqrafiyasında yazırdı: “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” adlı həmin kitabında Köçərli ədəbiyyatımızın tarixini bütövlüklə əhatə edə bilməsə də, Vaqif dövründən başlayaraq realist ədəbiyyatımızın qısa icmalını vermiş, özünün əsas tədqiqat obyekti kimi Vaqif, Zakir, Axundov, S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev xəttini götürmüş, M.F.Axundov realizminin xüsusiyyətləri üzərində müfəssəl dayanmışdı” (12, s.103). Bu kitab F.Köçərliyə böyük şöhrət gətirmiş, “ərbabi-qələm”in, “maarifpərvər ədib”lərimizin” xahişlərini nəzərə alan ədib yaradıcılıq axtarışlarını davam etdirərək, “öz ana dilimizdə milli ədəbiyyatımıza dair bir kitab tərtib” etməyi qərarlaşdırmışdır. F.Köçərlinin on illik elmi tədqiqatları əsasında ərsəyə gələn, 1925-1926-cı illərdə iki cildən ibarət nəşr olunan “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” kitabı 128 sənətkarın həyat və yaradıcılığını, əsərlərindən nümunələri çevrələyir, Azərbaycan ədəbiyyatının varlığını təsdiqləyir. Eyni zamanda özündən sonrakı dövrün ədəbi və estetik fikrini istiqamətləndirirdi.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin öyrənilməsində Abdulla Surun (1883-1912) də mühüm xidmətləri vardır. O, “Füzuliyə bir nəzər” məqaləsində dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin həyat və yaradıcılığı haqqında ətraflı məlumat vermiş, “Nəfiyə bir nəzər” məqaləsində isə şairin ədəbi irsini təhlil obyektinə çevirmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə aid elmi əsər yazmağı qarşısına məqsəd qoyan A.Surun bu gün fraqmentləri əlimizdə qalmış “Türk ədəbiyyatına bir nəzər” əsəri öz dövrünün ədəbiyyat tarixləri içərisində xüsusi çəkiyə malikdir. Bununla yanaşı, görkəmli yazıçı və ədəbiyyatşünas alim Yusif Vəzir Cəmənzəminli də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini yazmağı qarşısına məqsəd qoymuş, “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” əsərini yazmaqla milli ədəbiyyat tariximizin qaynaqlarından birini yaratmışdır. Qarşıda ədəbiyyat tariximizin yaradılması problemi dayanırdı. Onu da xatırlatmaq lazımdır ki, 1920-ci ilin əvvəllərində ali məktəb tələbələrinin təhsil alması üçün hələ də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi dərsliyinin ortada olmaması o dövrün pedaqoq və ədəbiyyat xadimlərini ciddi düşündürürdü. O zaman Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının qarşısında duran əsas problemlərdən biri də ali məktəb müəllim və tələbələrinin mənəvi ehtiyaclarını ödəmək üçün Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair dərsliyin yazılması və nəşri məsələsi idi. 1920-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair iki əsərin əlyazması qalmışdı ki,

bu əsərlərdən biri Hüseyn əfəndi Qayıbovun (1830-1917) “Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir” toplusu, digəri isə Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” əlyazma kitabı idi. Hər iki əsər müəlliflərinin maddi imkansızlığı səbəbindən vaxtında nəşr olunmamışdı. Respublika Maarif Komissarlığını bu əsərlərdən hansının elmi-pedaqoji baxımdan nəşrinin zəruriliyi məsələsi ciddi düşündürürdü. O zaman xalq maarif komissarı Mustafa Quliyev (1893-1937) hər iki əsərin əlyazmasını bir neçə yazıçı və pedaqoqa vermiş, bu əsərlərdən hansını Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi səviyyəsində çap etməyin daha məqsədəuyğun olduğu haqqında öz rəylərini bildirməyi məsləhət görmüşdür. Görkəmli yazıçı, dramaturq və pedaqoq Abdulla Şaiq (1881-1959) də başda olmaqla yazıçı və pedaqoqlar F.Köçərlinin əsərinin nəşrini zəruri sayırlar. Beləliklə, Azərnəşr əsəri 1925-1926-cı illərdə “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” adı altında iki cild, dörd hissədə çapdan buraxır. Elmi-nəzəri müqəddiməsi, şairlərin yaşadığı ərazi haqqında tarixi-coğrafi məlumat verməsi, onların həyat və yaradıcılıqları ilə bağlı oçerk və annotasiyalar salınması, zəngin poetik irsin geniş yer alması, tərtibat zamanı coğrafi və xronoloji prinsiplərin gözlənilməsi və başqa xüsusiyyətləri F.Köçərlinin kitabına üstünlük qazandırmış, bu kitabı milli ədəbiyyat tarixi səviyyəsinə qaldırmışdır. Odur ki, “Azərbaycan ədəbiyyat tarixi materialları”nın müəllim və tələbələrin mənəvi ehtiyacını ödəyən bir dərslik olduğunu nəzərə alaraq, yazıçı və pedaqoqların bu əsərin nəşrini zəruri saymalarını təbii hal hesab etmək lazımdır.

Elmi və ədəbi qaynaqlardan məlumdur ki, 1903-cü ildən etibarən Azərbaycanın müstəqil dil və ədəbiyyatını meydana çıxarmaq üçün ədəbi məlumat və materiallar toplayan Salman Mümtaz (1884-1941) 1925-1928-ci illərdə Molla Pənah Vəqif, Qasım bəy Zakir, Seyid İmadəddin Nəsimi və başqa Azərbaycan ədəbiyyatı klassikləri haqqında yazdığı məqalələri “Azərbaycan ədəbiyyatı” silsiləsi biçimində nəşr etdirmiş, orta yüzilliklər ədəbiyyatımızın qaynaqlarını yaratmışdır. Düzdür, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini yazmaq üçün ədəbi şəxsiyyətlərin bioqrafiyası və yaradıcılığını tədqiq etməyin zəruriliyinə diqqət yönəldən alim milli ədəbiyyat tarixi yazmadığından, təbiidir ki, dövrləşdirmə də aparmamışdır.

XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dövrləşdirilməsi konsepsiyası görkəmli türkoq alim Bəkir Çobanzadənin (1893-1937) ədəbi-nəzəri görüşlərində mühüm yer tuturdu. O, xüsusilə “Son dövr Krım-tatar ədəbiyyatı tənqid təcrübələri” (1928) və “Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu” (1926) monoqrafiyalarında ədəbiyyat tarixçiliyi, ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsi prinsipləri, ədəbiyyat tarixi üsulları məsələlərinə geniş yer ayırmışdır. B.Çobanzadə çox yaxşı bilirdi ki, ədəbi fikri düzgün dövrləşdirmədən, onun tərtib prinsiplərini müəyyənləşdir-

mədən ədəbiyyat tarixini obyektiv işıqlandırmaq mümkün deyildir.

B.Çobanzadə “Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü. Nasionalizmdən internasionalizmə” (1930) monoqrafiyasında yazırdı: “Azəri ədəbiyyatının tarixi hər ədəbiyyatın olduğu kibi, müxtəlif məsələlərə dayır ayrı-ayrı tədqiklər, monoqrafiyələr meydana gətirilmədikcə yaradıla bilməz. Bu kibi hazırlıq işi yapılmadan ortaya çıxacaq əsərlər əski Şərk bicimində yazılmış təzkirələrdən daha dərin, daha yüksək ola bilməz” (6, s.4). Göründüyü kimi, B.Çobanzadə ədəbiyyat tarixinin yazılmasında üstünlüyü çox doğru olaraq dövrləşdirmə konsepsiyasına verirdi ki, bu da alimin elmi-metodoloji baxışlarını şərtləndirən amillər sırasındadır.

B.Çobanzadə ədəbiyyat tarixini dövrləşdirmənin elmi-nəzəri və metodoloji əsaslarını ilk öncə “Son dövr Kırım-tatar ədəbiyyatı tənqid təcrübələri” əsərində aparmışdı. Alim bu qənaətə gəlmişdir ki, türk-tatar xalqlarının islamdan əvvəlki dövrlərdən başlayaraq miladi yeddinci əsrə qədər iki “dürlü ədəbiyyatı” olmuşdur. Bunlardan biri “xaqanların və tekinin (prinsin) ifadə aləti” olan Orxon kitabələri, digəri isə “qara kamıq-qara xalq”ın yaratdığı ağız ədəbiyyatıdır. Alim islamdan sonra türk-tatar xalqlarının yaratdığı ədəbiyyatı üç dövrə bölür: a) Saray ədəbiyyatı ; b) Dini, yaxud mövlud ədəbiyyatı ; c) Son dövr ədəbiyyatı. B.Çobanzadə “Son dövr ədəbiyyatı” deyərkən 1905-ci ildən sonra yaranan ədəbiyyatı nəzərdə tutur, bu dövrü iki mərhələyə ayırır: a) 1905-1917 və b) 1920-1927-ci illər ədəbiyyatı (6, s.19-20).

B.Çobanzadənin türk-tatar xalqlarının ədəbiyyatını islam faktoru əsasında dövrləşdirməsi, bu xalqların ədəbiyyatını islamdan əvvəlki və islamdan sonrakı dövrlərə ayırması bu gün faktiki olaraq özünü doğrultmur, çünki ədəbi fikrin dövrləşdirilməsi konsepsiyasının islam faktoruna əsasən aparılması metodoloji baxımdan da yanlışlıq hesab olunur.

Bəkir Çobanzadə “Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu” əsərinin “ikinci qisim”ində türk-tatar ədəbiyyatının dövrləşdirilmə konsepsiyasının elmi-nəzəri və estetik prinsiplərini də işləyib hazırlamışdır. Alim çox doğru olaraq bu qənaətə gəlmişdir ki: “Bizim ədəbiyyatı və onun inkişafını anlamamıza bağlı olaraq, bu dövrlər dürlü-dürlü ola bilər, digər tərəfdən, ədəbiyyatın məntiqi və elmi bir tərzdə dövrlərə bölünməsi onun inkişaf və təkamül cəhətindən asanca anlaşılmasını və tədris edilməsini intaz edir” (8, s.251). Alim türk-tatar xalqları ədəbiyyatının dövrləşdirilməsi məsələsi ilə bağlı V.N.Perets, R.Meyer, M.F.Köprülüzadə, Kummer, V.M.Friçe, Sakulin, Qordlevski kimi rus, türk və Avropa alimlərinin elmi konsepsiyalarını təhlil süzgəcindən keçirir və obyektiv dəyərləndirir. O, ədəbiyyatı dövrəndirmənin birinci üsulu olaraq “təqvim” (xronoloji) prinsipi götürür, Riçard Meyer kimi Avropa ədəbiyyatçılarının elmi dövrləşdirmədə xronoloji prinsipə əsaslanmalarına haqq qazandırır. Rus ədəbiyyatşünaslarının sovet

dövrü rus ədəbiyyatını “otuzuncu illər”, “qırxıncı illər” mərhələlərinə ayırmasını da razılıqla qarşılayır və bu məqamda rus və Avropa alimləri ilə birləşir. B.Çobanzadə ədəbiyyat tarixini həm üfüqi, həm də şaquli istiqamətlərdə araşdırmağı zəruri hesab edir. Alim üfüqi istiqamət dedikdə, Azərbaycan ədəbiyyatını türk xalqları ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi öyrənməyi məsləhət görür. Şaquli istiqamət dedikdə isə “türk ədəbiyyatının da özünəməxsus təbəqələri olduğu”nu nəzərdə tutur. B.Çobanzadə “geniş sahədə doğan və inkişaf edən” Azərbaycan ədəbiyyatının “özünəməxsus dövrləri” olduğunu qeyd-şərtsiz qəbul edir, lakin “indiyə qədər yazılmış olan Azərbaycan ədəbiyyatı tədqiqinə aid ayrı əsərlər”ə rast gəlməməsinə təəssüflənirdi. Göründüyü kimi, Bəkir Çobanzadənin türk-tatar xalqlarının ədəbi fikrini dövrləşdirmə konsepsiyası düzgün metodoloji əsaslardan qaynaqlanırdı. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim və tənqidçi Təyyar Salamoğlu “Bəkir Çobanzadə” məqaləsində türkoloq alimin ədəbiyyat tarixini dövrləşdirmə konsepsiyasını düzgün dəyərləndirərək yazır: “B.Çobanzadənin ədəbiyyat tarixini ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində tədqiq və dövrləşdirmə siyasəti təpədən-dırnağa milliliklə türkçülüyn vəhdətindən güc alırdı” (14, s.133). Bu dəyərli qiymət Bəkir Çobanzadənin türkçülük ideologiyası ilə silahlanmış milli düşüncəli bir sənətkar olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Türkiyənin elmi-nəzəri və estetik fikir tarixində görkəmli filoloq, ədəbiyyat tarixçisi kimi şərəfli yer tutan professor Məhəmməd Fuad Köprülü (1890-1966) təkcə türk ədəbiyyatı tarixinə aid deyil, eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair də tədqiqatlar aparmışdır. Bu tədqiqatların səmərəli nəticəsi olaraq “Azəri” (2000) və “Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər” (1926; 1996) əsərləri meydana çıxmışdır. “Azəri” monoqrafiyasında alim Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülü və inkişaf mərhələlərini xronoloji prinsip əsasında aparmış, görkəmli sənətkarlar haqqında yığcam məlumatlar vermişdir. M.F.Köprülü Azərbaycan ədəbi fikrini dövrləşdirərkən sülalə adları prinsipini əsas götürmüş, tarixilik prinsipini gözləməklə yanaşı, müəyyən əsrləri dövlətlərin adları ilə adlandırmışdır. O, XII-XIV əsrləri “İlxanilər və Cəlayirilər dövrü”, XV əsri “Qaraqoyunlu və Ağqoyunlular dövrü”, XVI-XVIII əsrləri “Səfəvilər dövrü”, XVII-XIX əsrləri “Əfşarlar, zəndlər və qacarlar dövrü” biçimində araşdırmış, bu dövrlərin tarixi və ədəbi şəxsiyyətlərini tanıtmışdır. M.F.Köprülü XIX-XX əsrləri “Azəri ədəbiyyatında yeniləşmə dövrü” kimi səciyyələndirmiş və iki dövrə ayırmışdır. XIX əsrin əvvəllərindən 1905-ci ilə kimi mərhələni birinci dövr, 1905-1920-ci illər mərhələsini isə ikinci dövr kimi xarakterizə etmişdir. M.F.Köprülünün milli ədəbiyyat tariximizi dövrləşdirmə konsepsiyası elmi dəyərini bu gün də saxlayır.

Mühacir həyatı yaşamaq məcburiyyətində qalan, doğma yurd-

yuvasından didərgin salınan dünya şöhrətli türkoloq və ədəbiyyatşünas alim Əhməd Cəfəroğlu (1899-1975) da Azərbaycan tarixi, folkloru, dilçiliyi və ədəbiyyatına dair tədqiqatlar aparmışdır. O, “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” əsərində milli ədəbi-bədii irsimizin “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başlayan tarixi inkişaf yolunu aydınlaşdırmış, Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani, Məhsəti Gəncəvi, Xətib Təbrizi, Nizami Gəncəvi kimi qüdrətli şairlərin adlarını çəkmişdir. Alim Azərbaycan ədəbi və estetik fikir tarixini “XV-XVI əsrlər ədəbiyyatı”, “XVII-XVII əsrlər ədəbiyyatı” (bu dövrün ədəbiyyatı iki hissəyə ayrılır: aşiq ədəbiyyatı, klassik ədəbiyyat), “XVIII əsr ədəbiyyatı” və “müasir Azərbaycan ədəbiyyatına keçid dövrü” mərhələlərinə ayırmış, hər əsrin ictimai-siyasi hadisələri və görkəmli sənətkarlarının ədəbi fəaliyyətini işıqlandırmışdır.

Azərbaycan hökumətinin dəvəti ilə Azərbaycana gələn, 1923-1927-ci illərdə müxtəlif ali təhsil ocaqlarında elmi-pedaqoji fəaliyyət göstərən İsmayıl Hikmət Ərtaylan (1889-1967) türk və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair uzun illər elmi tədqiqatlar aparmış, nəticədə dörd cildədən ibarət “Türk ədəbiyyatı tarixi” (1925-1926) və iki cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” (1928) monoqrafiyaları Bakıda nəşr olunmuşdur. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” zəngin elmi və bədii qaynaqlar əsasında yazılmış, “islamiyyətin zühurundan miladın on səkkizinci əsrinə qədər”ki bir dövrü çevrələmişdir. Orta əsrlər (XIII-XVII əsrlər) ədəbiyyatımızın öyrənilməsində ilk sistemli tədqiqat olan bu əsərdə də milli ədəbi fikrimizin mərhələ təsnifi ilə rastlaşırıq. Belə ki, orta yüzillər Azərbaycan ədəbiyyatını araşdırmağı qarşısına məqsəd qoyan İ.Hikmət tarixi dövrü üç mərhələyə ayırır. İslamiyyətdən miladi on üçüncü əsrə qədərki mərhələni “Qövmi cərəyan” adlandırır və burada şərqlər, hekayələr, oyunlar, rəqslər, şeytaniyyət (mifologiya) haqqında məlumat verir. Miladi on üç-on dördüncü əsrləri “Dini cərəyan” adlandırır, Həsənoğlu, Qazi Bühranəddin və İmadəddin Nəsiminin həyat və yaradıcılığını səciyyələndirir. Kitabın “Üçüncü qisim”ində Hamidi, Xəlili, Həbib, Kişvəri və başqa şairlərdən danışır və bu mərhələni “Elmi cərəyan” kimi xarakterizə edir. Xatırlatmaq lazımdır ki, İ.Hikmət 1920-ci illərin ortalarında-siyasi rejimin hökmranlıq etdiyi bir dövrdə Azərbaycanda elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olduğuna rəğmən, kommunist ideologiyasından tamamilə uzaq olmuş, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabını millilik və türkçülük düşüncəsində qələmə almışdır.

Müasirlik baxımından yanaşdıqda açıq-aydın görünür ki, sovet ədəbiyyatı tarixinin bədii ədəbiyyatın öz inkişaf qanunauyğunluqları əsasında deyil, sovet siyasi rejiminin tələbləri, sovet cəmiyyətinin inkişaf xüsusiyyətləri əsasında dövrləşdirilməsi prinsipi ideoloji faktora əsaslanıldığından özünü doğrultmur və tənqidlə qarşılanır. Çox təəssüf ki, sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dövrləşdirilməsi zamanı da

ideoloji sapıntılara yol verilmişdir. Dövrləşdirmədə ideoloji faktorun əsas götürülməsi ədəbiyyat tariximizin də ideoloji əsaslarla yazılmasına, beləliklə, elmi həqiqətlərin pərdələnməsinə, həyat həqiqətlərinin sənət həqiqətlərinə çevrilməməsinə və metodoloji yanlışlıqlara gətirib çıxarır. Bu da maraqlıdır ki, 1920-ci illərdə ədəbiyyat tariximizin öyrənilməsi və yazılması sahəsində çalışan tədqiqatçı alimlər müxtəlif dövrləşdirmə konsepsiyaları irəli sürmüşlər. Nümunə olaraq deyək ki, XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişafında böyük xidmətləri olan folklorşünas, ədəbiyyat tarixçisi və tənqidçi Əmin Abid (1898-1938) 1922-1926-cı illərdə İstanbul Universitetində təhsil alarkən “Azəri ədəbiyyatı tarixi” adlı elmi-tədqiqat əsərini yazıb qurtarmış, 1890-1925-ci illər ədəbiyyatımızın inkişaf özəllikləri, ədəbi şəxsiyyətlərin bioqrafiyası və fəaliyyəti haqqında orijinal mülahizələr irəli sürmüşdür. XX əsrin ilk onilliklərinin iqtisadi, ictimai-siyasi və ədəbi durumunu səciyyələndirən alim xalq ədəbiyyatı və klassik ədəbiyyat haqqında da məlumat vermişdir. Əsərin xronoloji prinsip əsasında yazıldığı açıq-aydın görünür. Müəllif əsərini üç qismə ayırmışdır. “Azəri ədəbiyyatı tarixi”nin yeddi bölümdən ibarət olan birinci qisminin birinci bölümündə “Həyat”, “İqbal”, “Açıq söz” qəzetləri və onların nəşirləri olan Əli bəy Hüseynzadə, Həşim bəy Vəzirov və Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin milli mətbuatımızın inkişafındakı xidmətləri araşdırılır. Əsərin ikinci bölümündə “Vətənpərvər şeir məktəbi”nin nümayəndələri olan Məhəmməd Hadi və Əlabbas Müznib, üçüncü bölümündə “Mizah ədəbiyyatı”nın əsas ədəbi simaları kimi tanınan Cəlil Məmmədquluzadə, Əli Nəzmi, Həşim bəy Vəzirov və Mirzə Ələkbər Sabir, dördüncü bölümündə Nəriman Nərimanovun və Sultan Məcid Qənizadənin nəsr yaradıcılığı, beşinci bölümündə “Tamaşa ədəbiyyatı” – Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Üzeyir Hacıbəyli, Hüseyn Cavidin dramaturgiyası, altıncı bölümündə Abbas Səhhət və Abdulla Şaiqin “Çocuq ədəbiyyatı” nümunələri, nəhayət, yeddinci bölümündə Əhməd Cavadın poetik irsi araşdırılır. Kitabın səkkizinci bölümündə “Kommunizm dövründə fikri hərəkət”, “Kommunizm ədəbiyyatında nəsr”, “Kommunizm dövründə ictimai inqilab”, doqquzuncu bölümündə isə “İstiqlal və mücadilə ədəbiyyatı” məsələləri tədqiqata çəkilir. Sonuncu iki bölümü 1920-1925-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf xüsusiyyətləri təhlil olunur.

Ə.Abidin ədəbi irsinin tanınmış tədqiqatçısı, professor Bədirxan Əhmədli və Əli Şamil “Azəri ədəbiyyatı tarixi” kitabına yazdıqları “Ön söz”də əsərin elmi mahiyyətini yüksək dəyərləndirirlər: “Əmin Abidin bu əsərində icmallar və təhlillər əsasında ümumiləşdirmələr və qənaətlər əsas xətti təşkil edir. Bu da ədəbiyyat tarixinə və tarixçiliyinə yeni elmi yanaşmanı əks etdirirdi. Bununla Əmin Abid Azərbaycan ədəbiyyat tarixini bioqrafik ədəbiyyat tarixindən qurtarıb elmi ədəbiyyat tarixinə yönəltməyə

çalışırdı və müəyyən mənada buna nail olurdu” (1, s.16).

XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan ədəbi-nəzəri və estetik düşüncəsinin qarşılaşdığı önəmli problemlərdən biri də ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsi ilə bağlı idi. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi elminin yaradılmasının son dərəcə zəruri olduğunu çox yaxşı anlayan B.Çobanzadə, Ə.Abid, A.Musaxanlı, Ə.Nazim kimi tanınmış tədqiqatçılar çox doğru olaraq bu qənaətə gəlmişlər ki, milli ədəbiyyat tarixçiliyinin elmi əsaslarla yaradılması birbaşa dövrləşdirmə konsepsiyasının elmi əsaslarla müəyyənləşdirilməsindən asılıdır. 1920-1930-cu illərdə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərən Əli Nazim (1906-1941) 1926-cı ildə yazdığı “Ədəbiyyatımız haqqında” məqaləsində ədəbiyyat tariximizin elmi əsaslarla yazılmamasını təəssüf hissi ilə bildirir, yeni dövrləşdirmə konsepsiyasını irəli sürürdü. Alim yazırdı: “Azəri ədəbiyyatı tarixi hələ elmi bir surətdə öyrənilməmişdir, fəqət bu yolda yazılan bəzi tədqiqatlardan faydalanaraq Azəri ədəbiyyatını üç dövrəyə bölmək mümkündür: 1)Təşəkkül dövrü; 2)Klassizm dövrü və 3) Yeni dövr. Hər şeydən əvvəl bunu söyləməliyiz ki, bu dövr bölmələri qəti olmuyub, içində bir çox kiçik dövrləri vardır” (12).

Əli Nazim Azəri ədəbiyyatının təşəkkül dövrünün on birinci yüzildən başladığına, ayrı-ayrı zamanlarda bu ədəbiyyatı İraq, Qərbi Anadolu, Azərbaycan (Kafkasya və İran) və Xorasan ərazilərində məskunlaşan türklərin yaratdığına diqqəti yönəldir. Azəri ədəbiyyatının “İran-İslam mədəniyyətinin təsirinə düşmək nəticəsində” bir sıra inkişaf mərhələlərindən keçməsinə açıqlayır. On doqquzuncu əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan ədəbiyyatının “yeni dövrünün başlanmasını Rusiyada kapitalizmin inkişafı dinamikası və xalqçılıq cərəyanının təsiri ilə əlaqələndirir. Məqalədən açıq-aydın görünür ki, Azərbaycan ədəbiyyatının “təşəkkül”, “klassizm” və “yeni dövr”lərə bölünməsi müəllifi razı salmamışdır. O, bu dövrlərin bir çox mərhələlərdən ibarət olması qənaətinə gəlmiş, dövrləşdirmənin yeni təsnifatını aparmışdır. Professor Nizaməddin Şəmsizadə “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı” (1997) monoqrafiyasında Ə.Nazimin 1920-ci illər tənqidinin dövrləşdirilməsinin təsnifatını aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmişdir:

I dövr - XV əsrin sonu, XVI əsrin əvvəlləri. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının çiçəklənmə dövrü, “Qızıl əsr”; nümayəndələri: İ.Nəsimi, Həbib, M.Füzuli, Ş.Xətai.

II dövr - XVIII əsr. Feodal ədəbiyyatı dövrü; əsas nümayəndələri: M.P.Vaqif, M.V.Vidadi.

III dövr - XIX əsr. Rus iqtisadi və burjua ziyalılığı - maarifçilik dövrü; əsas nümayəndələri: A.Bakıxanov, Q.B.Zakir, M.F.Axundov, H.Zərdabi, N.B.Vəzirov, N.Nərimanov, S.Ə.Şirvani.

IV dövr - XX əsr ədəbiyyatı. Tənqidçi bu dövrü üç ədəbi qrupa

ayırır:

1. Demokratik xalqçı-maarifçi qrup. Başda C.Məmmədquluzadə olmaqla “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi: M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, Əli Nəzmi, M.S.Ordubadi, Ə.Q.Qəmküsar.

2. “Füyuzat” ədəbi məktəbi: M.Hadi, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, H.Cavid.

3. Aralıq qrupu: Ə.A.Müznib, A.Səhhət, A.Şaiq.

V dövr - Sovet (proletar) ədəbiyyatı (15, s.359).

Göründüyü kimi, Əli Nazim Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin mərhələ təsnifatını apararkən sosial-tarixi prinsipə əsaslanmış, klassiklərin yaradıcılığına sinfilik nöqteyi-nəzərindən yanaşmış, ona görə də müəyyən vulqar-sosioloji birtərəfliliyə yol vermişdir. Lakin XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı dövrünü “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi və “Füyuzat” ədəbi məktəbi mərhələlərinə, başqa sözlə desək, realist və romantik ədəbi cərəyanlar mərhələlərinə ayırmaqla düzgün mövqe nümayiş etdirmişdir. O, sovet (proletar) ədəbiyyatı mərhələsini marksist ideologiya əsasında araşdırmağı, ədəbiyyatımızın marksist tarixinin yaradılması konsepsiyasını dəstəkləyəndə də yanlışlığa yol verirdi.

Orta təhsil pilləsi və texnikumların son üç sinfi üçün Hənəfi Zeynallı, Abdulla Şaiq, Atababa Musaxanlı, Cabbar Əfəndizadə tərəfindən yazılmış “Ədəbiyyatdan iş kitabı” dərsliyinin birinci hissəsi 1928-ci ildə Bakıda nəşr olunmuşdur. Dərslikdəki “Türk ədəbiyyatının inkişafı xüsusiyyətləri” məqaləsinin müəllifi Atababa Musaxanlıdır. Məqalə müəllifi türk ədəbiyyatının mənşəyini, tarixi təkamül prosesini və inkişaf xüsusiyyətlərini araşdırmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Bu qərara gəlmişdir ki, “Türk ədəbiyyatı inkişafında müxtəlif məkan, vəziyyət və zaman xüsusiyyətləri nəzərə alınacaq olursa, bir-birinə bağlı və bir-birinə dəvət və təyin edən üç amil göstərmək mümkündür. Mühiti-coğrafi amil, tarixi-zamani amil və ictimai-mədəni amil (16, s.37). Müəllif bu amillərin “vahid istehsal prosesləri və münasibətləri” nəticəsində yaranması qənaətinə gəlməklə milli ədəbiyyatımızın təkamülü və inkişafını cəmiyyətin iqtisadi-sosial prosesləri ilə bağlayır və bununla da yanlışlığa yol verirdi. A.Musaxanlı “mühiti-coğrafi amil” dedikdə, tarixi şərait üzündən köçəri həyat keçirən, müəyyən coğrafi ərazilərdə yaşayan, ədəbi-bədii yaradıcılıqla məşğul olan və məhəlli ədəbiyyatlarını yaradan türk əhalisini nəzərdə tuturdu. Türk ədəbiyyatının yarandığı zamandan 1920-ci illərin ortalarına – “Ədəbiyyatdan iş kitabı”nın yazıldığı dövrə qədərki tarixi inkişaf yolunun xronoloji ardıcılıqla izlənilməsi prosesinin əsasında tarixi-zamani amilin dayanması qənaətinə gəlirdi. Müəllif bu amilin ədəbiyyat tariximizin dövrlər və mərhələlər üzrə inkişafını şərtləndirdiyini önə çəkirdi. “Hələ də elmi yollarla işlənmiş mühüm bir ədəbiyyat tariximiz”in ortada olmamasını təəssüf hissi ilə bildirən

A.Musaxanlı türk ədəbiyyatının bir küll halında, bütövlükdə tədqiq olunması və ortaq türk ədəbiyyatı kontekstində yazılması fikrini irəli sürməklə görkəmli türk alimi M.F.Körpülüzadə ilə birləşirdi. A.Musaxanlı onu da çox yaxşı bilirdi ki, ədəbiyyat tariximizin elmi əsaslarla yazılması ədəbi-nəzəri fikrin dövr və mərhələ təsnifinin düzgün aparılmasından asılıdır. Ona görə də alim ədəbiyyat tariximizin elmi və xronoloji əsaslarla dövrləşdirilməsi məsələsinə böyük önəm verir, yeni dövrləşdirmə konsepsiyası irəli sürürdü. Lakin ədəbi hadisələrin, ədəbiyyatımızın marksizm, dialektik və tarixi materializm metodları əsasında tədqiq olunması qənaətini dövrüyyəyə buraxanda birtərəfliliyə və yanlışığa yol verirdi. Açıq-aydın yazırdı ki, “Ədəbiyyatdakı dövrləri (və ya dövrləri ki, bunun sahəsi daha geniş təsəvvür olunur) təyin üçün ən çox müvafiq və marksistcə olaraq, əsas cəmiyyətin təsərrüfat formaları, dəyişməsi alınmalıdır” (16, s.41).

A.Musaxanlı marksist metodologiyaya əsaslanaraq Azərbaycan ədəbiyyatı da daxil olmaqla dövrləşdirmə prosesini ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində aşağıdakı formada müəyyənləşdirir:

1.Feodalizmdən əvvəlki dövr (ibtidai cəmiyyət dövrü, əşirət cəmiyyəti dövrü, qövmi cəmiyyət dövrü);

2.Feodalist dövrü (təşəkkül, inkişaf və kamal dövrləri);

3.Kapitalist dövrü (ticarət, sənaye və maliyyə kapitalizmi dövrləri);

4.İnqilabi-yeni dövr (bugünkü şuralar cəmiyyəti (16, s.41).

Ədəbi məktəb və cərəyanlar məsələsinə münasibət bildirən A.Musaxanlı feodalizmdən əvvəlki dövrlərin ədəbiyyatını iki cərəyana ayırırdı: Xalq ağız ədəbiyyatı və xaqan yazı ədəbiyyatı. Şifahi xalq ədəbiyyatının müəyyən ərazilərdə məskunlaşan əhali tərəfindən, yazılı ədəbiyyatın isə xaqanlar, hökmdarlar tərəfindən yaradılması qənaətinə gəlməsi, cəmiyyətin siniflərə bölünməsi və hər sinfin öz ədəbiyyatını yaratması konsepsiyasını irəli sürməsi müəllifin ziddiyətli bir dünyagörüşünə malik olmasını bir daha təsdiqləyir. Feodal cəmiyyət quruluşunun kamal dövrünü saray aristokratiyası (klassik şərq ədəbiyyatı və dini ədəbiyyat) və xalq təbəqəsi (aşiq tərz, təkyə ədəbiyyatı) üslublarına bölməsi də ədəbiyyata sinfi mövqedən yanaşmasından qaynaqlanırdı. Professor N.Şəmsizadə çox doğru olaraq yazır: Fikrimizcə, B.Çobanzadə kimi A.Musaxanlının da ədəbiyyat tarixi konsepsiyası ziddiyətli xarakterə malik idi. Səbəb olaraq təkcə bunu demək kifayətdir ki, A.Musaxanlı hər bir milli ədəbiyyata konkret müraciət etmədiyindən onun inkişafındakı bədii özünəməxsusluğu nəzərə almamış, buna görə də ona ədəbiyyatların tarixini dərinlən bilməsi kömək etmədiyi kimi, marksist metodologiyayı səmərəli tətbiq etmək arzusu da istənilən səviyyədə həyata keçməmişdir” (15, s.377).

Məlumdur ki, 1940-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatının dövrlərə bölünməsi problemi qaldırılmış, mətbuatda müzakirə obyektinə

çevrilmişdi. “Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının tarixini yaratmaq kimi ağır və məsuliyyətli bir vəzifənin öhdəsindən” (Təyyar Salamoğlu) ləyaqətlə gələn görkəmli ədəbiyyatşünas və tənqidçi Cəfər Xəndan (1910-1961) “Ədəbiyyatımızın dövrlərə bölünməsi məsələsinə dair” (9) məqaləsində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dövrləşdirilməsi konsepsiyasını işləyib hazırlamışdı. O, ədəbi fikrimizin inkişafı tarixini altı dövrə ayırmışdı. Həmin dövrləri aşağıdakı formada səciyyələndirir:

1.Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı; C.Xəndan bu dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının “qızıl dövrü” adlandırır. Əblül-Üla, Xaqani, Məhsəti, Fələki, Nizami kimi sənətkarların bu dövrdə yaşadığını bildirir, ərəb və fars dilinin təsiri ilə yaranan ədəbiyyatımızın əsas nümayəndələrini xatırladır. Bu dövrün 13-cü əsrə qədər davam etdiyini göstərir.

2.Monqol istilasından sonrakı dövr. 13-16-cı əsrləri çevrələyən, bu dövr Azərbaycan ədəbi dilinin yaranması və inkişafından bəhs edən alim anadilli poeziyamızın dəyərli nümunələrini yaradan İ.Həsənoğlu, İ.Nəsimi, Həbib, Ş.İ.Xətai və M.Füzuli kimi sənətkarların adını çəkir.

3.Xanlıqlar dövrü. C.Xəndanın fikrinə görə, bu dövr XVI əsrdən – Füzulidən sonrakı dövrü əhatə etməli, “ədəbiyyatımızda yeni məktəb yaradan” M.P.Vaqiflə tamamlanmalıdır. Göründüyü kimi, alim “Xanlıqlar dövrü” dedikdə, 16-18-ci əsrlərdə yaşayıb-yaradan Azərbaycan şairlərinin ədəbi fəaliyyətini nəzərdə tutur.

4.Çar istilasından sonrakı dövr. C.Xəndan 19-cu əsr Azərbaycan ədəbiyyatını bu dövrə aid edir və bu dövrdə bədii yaradıcılıqla məşğul olan A.Bakıxanov, İ.Qutqaşanlı, M.Ş.Vazeh, M.F.Axundov kimi yazıçıların ədəbi irsinin öyrənilməsinə məsləhət görür. Bu zaman kəsiyində nəsr və dramaturgiya janrlarının yaranması və realizmin əsas yaradıcılıq metoduna çevrilməsini xatırladır.

5.XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. 19-cu əsrin sonlarından 1920-ci ilə qədərki mərhələni əhatə edən bu dövrdə “burjua-mülkədar sinfinin yaratdığı” əksinqilabi ədəbiyyatla paralel demokratik ədəbiyyatın və bolşevik mətbuatının da yarandığını, proletar ədəbiyyatının inkişaf etdiyini açıqlayır. Dövrün ədəbi simaları sırasında M.Ə.Sabir və C.Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığını əhatə etməyi məsləhət görür.

6.Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. 1920-ci ildən 1940-cı ilə kimi bir dövrü əhatə edəcək sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatını əvvəlki dövr ədəbiyyatımızdan fərqli olaraq, hərbi kommunizm, bərpa, rekonstruksiya, sosializmə giriş mərhələlərinə ayırmağın mümkünlüyü qənaətinə gələn alim Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin altı cildədən ibarət olmasını nəzərə çatdırır. Bəzi ideoloji və metodoloji nöqsanlarına baxmayaraq, C.Xəndanın Azərbaycan ədəbiyyatını dövrləşdirmə konsepsiyası, əsasən, özünü doğruldur. C.Xəndan 1950-ci illərdə yenidən Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dövrləş-

dirilməsi probleminin üzərinə qayıdır və “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı” dərsliyində (1957) yeni dövləşdirmə konsepsiyası irəli sürür. Azərbaycan sovet ədəbiyyatının dövləşdirmə probleminə tamamilə fərqli mövqedən yanaşır. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı tarixini aşağıdakı mərhələlərə ayırır:

1. Vətəndaş müharibəsi, xalq təsərrüfatının bərpa və yenidən qurulması dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı (1920-1927);

2. Stalin beşillikləri dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı (1928-1941) (8, s.23-71)

Ədəbi fikir tariximizin dövləşdirilməsində, annotasiyada deyildiyi kimi, L.Timofeyevin rus məktəbləri üçün hazırladığı “Rus sovet ədəbiyyatı” kitabının tərtib prinsiplərini əsas götürməsi və dövləşdirməni də həmin kitabdakı dövləşdirmə əsasında aparması Cəfər Xəndanın ideoloji prosesə söykəndiyini təsdiqləyir.

“Ədəbiyyatımızın tarixini yaratmaq işində ilk təşəbbüs” hesab edilən və iki cildə ibarət olan “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin birinci cildi (1943) ən qədim dövrlərdən başlayaraq 18-ci əsrə qədərki bir dövrü əhatə edir. Üç fəsildən ibarət olan birinci cildin 1-ci fəslində “Qədim dövr”, 2-ci fəslində “Orta əsrlər ədəbiyyatı”, 3-cü fəslində isə “XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı” və bu ədəbiyyatı yaradan Xaqanı Şirvani, Nizami Gəncəvi, Həsənoğlu, Marağalı Əhvədi, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vəqif kimi sənətkarların həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verilir. “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin ikinci cildi isə (1944) 19-cu və 20-ci əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatını əhatə edir. Bu kitabın 1-ci fəslində XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri araşdırılır, A.Bakıxanov, İ.Qutqaşını, M.Ş.Vazeh, Q.Zakir, S.Ə.Nəbati, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, X.Natəvan və N.Vəzirovun həyatı və bədii yaradıcılığı təhlil olunur. Kitabın 2-ci fəslində “XX əsr ədəbiyyatı” adlanır. Burada “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat” dərgiləri, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqqverdiyev, S.S.Axundov, M.Hadi, A.Səhhət, Aşıq Ələsgər haqqında öçerklər verilir. “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin ikinci cildinin “Sovet ədəbiyyatı” adlanan üçüncü fəslində Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının dövləşdirmə konsepsiyası aşağıdakı qaydada aparılır:

İnqilab və ədəbiyyat

I.Sovet ədəbiyyatının təşəkkül dövrü (1920-1926)

§1.İnqilabi şeirin inkişafı

§2.İnqilabi dramaturgiya

II.Sovet ədəbiyyatının qələbəsi uğrunda (1926-1934)

§1.Cəfər Cabbarlı (1899-1934)

III.Sovet ədəbiyyatının yüksəliş dövrü (1935-1941)

§ 1. Dramaturgiya

§ 2. Nəsr

§ 3. Şeir

§ 4. Səməd Vurğun (11, s.249)

Göründüyü kimi, 1920-1940-cı illəri əhatə edən bir dövr xronoloji prinsip əsasında mərhələlərə bölünmüş, istər poeziya, nəsr və dramaturgiya, istərsə də ayrı-ayrı sənətkarlar (Cəfər Cəbbarlı, Səməd Vurğun və s.) haqqında verilən məlumatlar, yazılan очерklər inqilabi və sinfi meyarlara əsaslandığından yanlışlığa və birtərəfliliyə yol verilmişdir. Siyasi rejimin ədəbiyyat qarşısına qoyduğu ideoloji tələblər ədəbiyyat tariximizin də ideoloji meyarlarla yazılmasını qaçılmaz etmişdir. Biz üç cilddən ibarət “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin (1957-1960) Sovet dövrünü əhatə edən və 1957-ci ildə nəşr olunan 3-cü cildində də dövrləşdirmə konsepsiyası ilə tanış oluruq. Xalq şairi akademik Səməd Vurğun (1906-1956) dövrləşdirmə problemi ilə bağlı “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ni yazacaq alimlərin qarşısına bir sıra mühüm vəzifələr qoymuşdu:

“Sovet dövrü ədəbiyyatı tarixinin dövrləşdirilməsi, mənim fikrimcə, yaradıcılıq prosesinin ən xarakter mərhələlərini, yalnız tədqiq olunan dövrün tipik ictimai və ictimai-iqtisadi dəyişikliklərini deyil, həm də və başlıca olaraq bədii ədəbiyyatın özünün inkişafının daxili qanunauyğunluğu üçün tipik olan mərhələləri ifadə etməlidir” (2, s.397). Sitatdan da göründüyü kimi, Səməd Vurğun Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin elmi əsaslarla yazılması üçün dövrləşdirmə probleminin düzgün həllinə böyük önəm verir, bu zəmində xronoloji ardıcılığı gözləməyi, ədəbiyyatın başlıca ideya-bədii mərhələlərinin nəzəri cəhətdən ümumiləşdirilməsini zəruri hesab edirdi. S.Vurğunun milli ədəbiyyatımızın dövrləşdirilməsi ilə bağlı irəli sürdüyü tələblər 1950-ci illər üçün xarakterik idi. XX yüzilin ikinci yarısında yazılan və sovet dövrünü çevrələyən “ədəbiyyat tarixlərimiz”də dövrləşdirmə konsepsiyası fərqli bucaq müstəvilərində aparılır. Üç cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin üçüncü cildində (1957) sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf dinamikası belə təsnif olunur:

1. Sosialist inqilabı ərəfəsində ədəbiyyat (1917-1920)

2. 1920-1930-cu illərdə ədəbiyyat

3. 1930-1940-cı illərdə ədəbiyyat

4. Böyük Vətən müharibəsi dövründə ədəbiyyat (1941-1945)

5. Böyük Vətən müharibəsindən sonrakı dövrdə ədəbiyyat (1945-1954)

(2, s.561).

“Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin sovet dövrünü çevrələyən ikinci cildində olduğu kimi, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin üçüncü cildində də ədəbiyyatımızın inkişaf dinamikası xronoloji ardıcılıqla, ədəbi prosesə sinfi yanaşma meyarları ilə izlənilir, lakin mərhələ təsnifatında

əsaslı fərqlər meydana çıxır. Birinci kitabda mərhələ təsnifi 1920-1926, 1926-1934, 1935-1941-ci illər üzrə aparıldığı halda, ikinci kitabda 1917-1920, 1920-1930, 1930-1940, 1941-1945 və 1945-1954-cü illər üzrə aparılır. “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı” (1966) monoqrafiyasında ədəbiyyat tariximizin dövrləşdirilməsinin tamamilə yeni variantı aşağıdakı şəkildə təsnif olunur:

1. Azərbaycan Sovet ədəbiyyatının təşəkkül dövrü (1917-1930);
2. Azərbaycan Sovet ədəbiyyatının yüksəliş dövrü (1930-1940);
3. Böyük Vətən müharibəsi illərində ədəbiyyat (1941-1945).

İki cildlik “Azərbaycan Sovet ədəbiyyatı tarixi”nin birinci cildində (1967) milli ədəbi və estetik fikrimizin mərhələ təsnifi yeni variantda aşağıdakı qaydada göstərilir:

1. 1917-1920-ci illərdə ədəbiyyat;
2. İyirminci illərdə ədəbiyyat (1920-1932);
3. Otuzuncu illərdə ədəbiyyat (1932-1941);
4. Böyük Vətən müharibəsi dövründə ədəbiyyat (1941-1945) (3, s.638).

Ali məktəblər üçün yazılan və 1988-ci illərdə nəşr olunan “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı” dərsliyində isə ədəbi prosesin dövrləşdirilməsi konsepsiyasının yeni variantı irəli sürülür:

1. Azərbaycan Sovet ədəbiyyatının təşəkkül dövrü (1917-1930);
2. Sosializmin qələbəsi uğrunda mübarizə dövründə ədəbiyyat (1930-1940);
3. Böyük Vətən müharibəsi dövründə ədəbiyyat (1941-1945);
4. Müharibədən sonrakı dinc quruculuq illərində ədəbiyyat (1946-1985) (4, s.540-541).

Bu kitabda da dövrləşdirmə tarixi və sosial-siyasi proseslər əsasında aparıldığından metodoloji yanlışlıqlara yol verilmişdir. Bunu da xatırlatmalıyıq ki, sovet dövründə yazılan bəzi “ədəbiyyat tarixlərimiz”də aparılan dövrləşdirmə təsnifatında həm müəyyən oxşarlıqlar, həm də metodoloji yanaşmadan irəli gələn əsaslı fərqlər vardır. Belə ki, Azərbaycan Sovet ədəbiyyatının təşəkkül dövrü “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin üçüncü cildində (1957) 1917-1920-ci illər, “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı” (1966) monoqrafiyasında 1917-1930-cu illər, “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi”nin birinci cildində (1967) isə 1917-1920-ci illər şəklində göstərilir. Başqa sözlə desək, Azərbaycan sovet ədəbiyyatının təşəkkül dövrü 1917-ci ildən Böyük Oktyabr sosialist inqilabının Rusiyada qələbəsindən başlanır. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi təşəkkülünün 1917-ci ildən götürülməsi bir tərəfdən sovet siyasi sisteminin ideoloji tələblərindən irəli gəlirdisə, digər tərəfdən rus sovet ədəbiyyatının təşəkkül dövrünün Azərbaycan ədəbi fikrinin dövrləşdirmə prosesinə qatılmasından qaynaqlanırdı ki, bu konsepsiya ilə razılaşmaq tamamilə qeyri-mümkündür. Sovet dövründə

yazılan ədəbiyyat tarixlərinin hamısı üçün ümumi səciyyəvi cəhət “Böyük Vətən müharibəsi illərində ədəbiyyat” mərhələsinin 1941-1945-ci illəri əhatə etməsidir. Sovet dövrü “ədəbiyyat tarixləri”mizdə 1918-1920-ci illəri çevrələyən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ədəbiyyatının xüsusi mərhələ olaraq götürülməməsi Sovet siyasi sisteminin ədəbiyyat üzərinə qoyduğu qadağalarla bağlı idi. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbi fikrinin dövrləşdirilməsi konsepsiyası sovet siyasi sisteminin ideoloji tələbləri əsasında irəli sürüldüyündən yeni “ədəbiyyat tarix”lərimizin mərhələ təsnifatında məqbul sayıla bilməz. Ədəbiyyat tariximizin elmi əsaslarla yazılmasında həlledici meyar yeni dövrləşdirmə konsepsiyasının yaradılmasından asılıdır ki, bu da ancaq müstəqillik illərində həyata vəsiqə almışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Abid Ə.* Azəri ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 303 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə, III c., Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1957, 562 s.
3. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1966, 716 s.
4. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1988, 540 s.
5. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi: 2 cildə, I c., Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1967, 640 s.
6. *Çobanzadə B.* Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü. Nasionalizmdən internasionalizmə. Bakı: ADETİ-nin nəşriyyatı, 1930, 65 s.
7. *Çobanzadə B.* Seçilmiş əsərləri: 5 cildə, III c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 344 s.
8. *Hacıyev C.X.* Azərbaycan sovet ədəbiyyatı. Bakı, 1957, 197 s.
9. *Xəndan C.* Ədəbiyyatımızın dövrlərə bölünməsi məsələsinə dair / “Ədəbiyyat” qəz., Bakı, 1940
10. Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 2 cildə, I c., Bakı: EAAzT nəşriyyatı, 1943, 375 s.
11. Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 2 cildə, II c., Bakı: EAAzT nəşriyyatı, 1944, 279 s.
12. *Nazim Ə.* Ədəbiyyatımız haqqında / “Yeni yol” qəz., 1926, 21 iyul
13. *Nəbiyev B.* Firidun bəy Köçərli. Bakı: Gənclik, 1984, 228 s.
14. *Salamoğlu T.* Ədəbi tənqid tarixinə dair portret-çıxarlar. Bakı, 2013, 332 s.
15. *Şəmsizadə N.* Seçilmiş əsərləri: 3 cildə, I c., Bakı: Elm, 2008, 332 s.
16. *Zeynalı H., Şaiq A. və b.* Ədəbiyyatdan iş kitabı. Bakı, 1928, 294 s.

Redaksiyaya daxil olub 04.07.2024